Jazyk quechua – kečua

*Olga Vilímková**

Jazyk kečua je živý jazyk, kterým se mluví v andských zemích: v Peru, Bolívii a Ekvádoru. V Peru a v Bolívii se jazyk jmenuje kečua, v Ekvádoru kičua („e“ a „i“ v některých oblastech splývají). V Peru, kde žije dnes přibližně 27 miliónů obyvatel, z čehož je asi 33 % indiánů (v naprosté většině Kečuů) a 48 % míšenců, hovoří jazykem kečua podle odhadů přibližně 6 miliónů lidí.

1. Původ a rozšíření jazyka kečua

Jazyk kečua byl oficiálním jazykem říše Inků. Inkové přišli do Cuska ve 12. století (od jezera Titicaca, z Tíwanacu), tehdy hovořili svým vlastním jazykem, nikoli kečua. Postupně upevňovali svou moc v údolí Cuska, rozšiřovali své území a porobili si také kmen Kečuů, jehož jazyk posléze převzali a začali šířit jakožto oficiální jazyk svého státu. K největšímu územnímu rozmachu říše došlo za panovníků Pachacuteca, Tupaca Yupanquiho a Huayna Capaca ve druhé polovině 15. století. V první polovině 16. století byla země dobyta Španěly. Obrovská říše, která sahala zhruba od dnešní jižní Kolumbie po severní Chile a severozápadní Argentinu, trvala přibližně osmdesát let. Inkové šířili jazyk kečua, jak již bylo uvedeno, nicméně na jeho upevnění v porobených oblastech neměli „dostatek času“.

Jazyk kečua, kterým se dnes hovoří v andské oblasti, je značně nejednotný, jsou velké rozdíly ve slovní zásobě – i tak základní slova, jako je například voda, se výrazně liší: *unu* a *yaku*. Jsou rozdíly v používání přípon: do Cuska se řekne *CuscoTA* nebo *CuscoMAN* (respektive *QosqoTA* – *QosqoMAN*) mluvím kečujsky: *runasimiTA rimani* nebo *runasimiPI rimani*, my jsme: *ñoqaNCHIS kaNCHIS* nebo *ñoqaNCHIK kaNCHIK*... Je rozdílná i výslovnost. Existuje velké množství variant jazyka kečua, ve kterých se zřejmě odrážejí ještě předíncké místní jazyky (dialekty).

Jazyk kečua je živý jazyk, v některých vysokohorských oblastech Peru se jinak než kečua nedomluvíme. Ve městech a větších vesnicích umějí kečujské obyvatelé také španělsky, v menších nebo od silnice vzdálenějších vískách hovoří španělsky v omezené míře děti (učí se španělštinu ve škole) nebo muži (chodí za prací mimo svůj jazykový okruh), ženy ve většině případů mluví pouze kečua (jejich úkolem je péče o rodinu a stáda, pohybují se v blízkém okolí vesnice, cizí jazyk – španělštinu, pro život nepotřebují).

2. Učebnice jazyka kečua

První gramatika jazyka kečua byla vydána v Limě r. 1607 a první slovník r. 1608. Jejich autorem je Diego Gonzáles de Holguín. Tato díla vycházela z kečujstiny, kterou se hovořilo v Cusku v 16. století. V době koloniální vznikaly další slovníky a příručky pro potřeby misionářů. V posledních letech jsou vytvářeny slovníky, gramatiky a učebnice ja-

* PhDr. Olga Vilímková; Katedra románských jazyků, Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická v Praze.

zyka kečua, které vycházejí z dnešního živého jazyka, a to především z oblasti Ayacucho a kraje Cusco, kde jazykem kečua mluví většina obyvatel vesnic.

Od r. 1996 existuje v Peru systém základních bilingvních škol projektu EBI – Educación bilingüe intercultural, kde se vyučuje v rodném jazyce dětí, tedy v kečua, a ve španělštině. Základní škola je šestiletá, v prvních dvou ročnících probíhá výuka ze 70 % v kečua a 30 % ve španělštině, ve třetí a čtvrté třídě je poměr jazyků 50 % a v páté a šesté třídě je výuka ze 70 % ve španělštině a 30 % v kečua. Ve školách děti používají učebnice, jednotné pro celý stát, a tím si upevňují určitou, státem zvolenou normu. Mezi jazykovědci probíhají diskuse o tom, která varianta bude zvolena pro celonárodní spisovnou kečujsťtinu – jazyk oblasti Ayacucho nebo Cuska, zatím se váhy přiklání spíše pro Ayacucho.

3. Pravopis a výslovnost

K zápisu kečujských textů se používá latinka se španělskými hláskami. Zapsané slovo vyslovujeme podle pravidel španělské výslovnosti „ch“ = /č/, ll = /j/... Některé kečujské hlásky španělština nemá, zde se pravopis připodobňuje nejbližším příbuzným zvukům nebo jejich kombinaci, případně se používá apostrof u okluzivních souhlásek, atd.

Písemná podoba jazyka kečua je ještě více nejednotná než slovní zásoba. Slovo čtyři se píše *tawa* nebo *taħua*, podobně vidíme *Wayna Picchu* nebo *Huayna Picchu*.

Jazykovědci usilují o vytvoření normy i v písemném vyjadřování. Obecným problémem všech jazyků je ovšem uvedení uzákoněné normy do praxe, např. jméno města Cusco (ve španělštině) se už několik let podle normy správně píše se „s“, v praxi se ale stále uvádí chybně Cuzco se „z“. (V kečua se název města píše Qosqo.)

Některé souhlásky se vyskytují v obou jazycích – jsou původní v jazyce kečua a ve španělštině se nacházejí také. Některé souhlásky se vyskytují pouze v jednom z jazyků, ve slovech druhého se neobjevují. U některých souhlásek je těžké stanovit, zda je původní v kečua nebo je přejatá ze španělštiny, např. „c“, které se vyslovuje jako /s/ nebo /k/. Tuto hlásku vidíme napsanou u původních kečujských slov, např. Apurimac (název řeky, který můžeme přeložit jako – bůh, který mluví). Když přišli Španělé do říše Inků a začali zapisovat kečujská slova, posléze vytvářet slovníky..., přepisovali slyšené kečujské hlásky do podoby psaných znaků jim známých, tedy španělských. Kečujské „k“ tedy běžně zapisovali pomocí „c“. Dnes je tendence nahrazovat psané „c“ v kečujských slovech souhláskou „k“ nebo „q“. Hláška „c“ je v učebnicích obvykle uváděna jako původní kečujská, ve slovnících (španělsko – kečujských) se ale nevyskytuje, neexistuje např. oddíl písmene „c“, vyskytuje se běžně ve spojení „ch“, které ale přepisuje jinou hlásku, vyslovenou souhlásku /č/. Proto ji řadíme mezi souhlásky přejaté ze španělštiny.

4. Kečua – aglutinační jazyk

Jazyk kečua je aglutinační jazyk, ke slovu nebo kořeni slova se připojují přípony a koncovky, které se mohou hromadit. Každá přípona a koncovka má vždy jeden význam – označuje např. zdobnělinu, přivlastnění, číslo nebo „pád“...:

wasi	–	dům	wasiKUNA	–	domy
wasiCHA	–	domek	wasiMAN	–	k domu
wasiYKI	–	tvůj dům	wasiTA	–	4. pád dům
wasiCHU	–	„CHU“ je přípona, označující otázku			
Wasichaykikunachu	–	si můžeme pro přehlednost rozepsat po částech			

wasiCHA–YKI–KUNA–CHU	– Jsou to tvé domy?		
takiY	– zpívat	takiCHI–NI	– rozezpívám
takiNI	– zpívám	takiNKI–CHU	– Zpíváš?
takiSHA–NI	– teď právě zpívám		

Přípony a koncovky se píší malým písmenem, my je ale pro přehlednost píšeme velkým písmenem a oddělujeme jednotlivé přípony pomlčkami.

5. Poznámky k základům gramatiky

5.1 Skloňování podstatných jmen

Podstatná jména se v jazyce kečua skloňují tak, že k nim připojujeme příslušné koncovky
Přehled pádů a jejich koncovek:

1. wasi	wasiKUNA
2. wasiQ (lapisQPA)	wasiKUNA–Q (lapisKUNA–Q)
3. wasiPAQ	wasiKUNA–PAQ

5.2 Změna významu slovesa připojováním různých přípon

Přehled přípon z knihy „Hable quechua“ (Mluvte kečua) od J. R. Quispe, Univ. Nacional de San Agustín, 1994, str. 78:

sloveso **wayllu** – milovat + **přípony**

KAPU–Y	– milovat své	PA–Y	– vrátit se k lásce – k milování
KU–Y	– milovat se	PAYA–Y	– milovat často
CHKA–Y	– být milován	PAKU–Y	– spojit se s někým za účelem milování
CHI–Y	– způsobit, že někdo miluje	PU–Y	– milovat kvůli jinému
CHIKU–Y	– nechat se milovat	RAYA–Y	– setrvat v lásce, milování
YKACHA–Y	– milovat jednou, podruhé	RI–Y	– začít trochu milovat
MU–Y	– jít milovat	RQU–Y	– milovat z přízně
NAKU–Y	– milovat se vzájemně	YKU–Y	– miluj ho, prosím
NAYA–Y	– toužit po lásce	YSH	– pomoci milovat

6. Příbuznost jazyků kečua a aymara

Dalším významným jazykem v andské oblasti je aymara. Hovoří se jím na rozsáhlém území kolem jezera Titicaca. Zde se v minulosti rozvíjela velmi významná kultura Tíwanacu (Tiahuanacu).

V osmém století bylo Tíwanacu vzkvétajícím kamenným městem s desítkami tisíc obyvatel. Bylo administrativním a církevním střediskem kraje. V dalším období kultura Tíwanacu expanduje na rozsáhlé území, kolem přelomu tisíciletí ovlivňuje místní kultury od dnešního severního Peru po sever Chile, neví se, jestli se jednalo o vojenské výboje, působení misionářů nebo obchodníků, kteří přispívali k „výměně informací“ mezi vzdálenými oblastmi, jisté ale je, že tíwanacké motivy překrývají místní (jak můžeme číst z textilií, keramiky...). V Peru je v této době významnou kulturou Wari.

Přibližně od r. 1140 začínají v Tíwanacu problémy. Potrvají mnoho let, po dobu vlády posledních pěti tíwanackých panovníků – od Manco Capaca po Titu Yupanquiho. Říši napadly kmeny z Amazonie, dobyly hlavní město, následně vypukla epidemie choroby, dochází k sociálním bouřím, začíná se projevovat dlouhodobé sucho (potrvá přibližně tři

sta padesát let), toto všechno způsobilo, že říše byla rozvrácena. Kolem r. 1187 z ní odchází elita v čele s panovníkem Titu Yupanqui. Tato skupina se dostává postupem času do Cuska, kde se usadí a odkud posléze vládne „světu“ (Carlos Ponce Sanguinés, 2005).

Na území Tiwanacu, bez pevného centrálního působení, se vytvářejí místní „knížectví“. V oblasti jezera Titicaca se rozvíjí kultura Collů. Collové byli jistě velmi významnou kulturou, neboť Inkové, jejichž říše se nazývala Tawantinsuyu, říše Čtyř částí, dali přímo do jména jedné z těchto částí jejich jméno, provincie se nazývala Collasuyu, provincie Collů.

V době velkého rozmachu říše Inků dochází k častým povstáním porobených kmenů. Pro zklidnění situace Inkové přesídlovali obyvatele státu: rebely z okrajů říše do už zpacifikovaného prostředí, naopak z centra vysílali své „příznivce“ osídlit pohraničí. Tak se stalo, že za inky Tupaca Yupanquiho byla do oblasti jezera Titicaca přemístěna komunita ze severní části incké říše. Dostali se do města Juli a okolí. Příchozí se částečně smísili s místními starousedlíky, během času převzali jejich jazyk.

V 17. století vytvářeli misionáři oblasti jezera Titicaca s centrem v Juli slovník místního jazyka. Jejich informátory byli shodou okolností oni přesídlenci. Slovník byl vytvořen a na otázku, jak se jmenuje místní kmen, odpověděli informátoři: „Aymara“. Jazyk byl nazván aymarštinou a místní kmen Aymary. Z nám již známých skutečností můžeme vydedukovat, že se ale jednalo o jazyk, kterým hovořili Collové, kteří zde žili v rozsáhlé oblasti, ve skutečnosti byla zapsaným jazykem „collština“. Historickým omylem ale jazyk a národ dostal jméno aymara – Aymara. Byl to jazyk, jehož základem byl jazyk Tiwanacu. Inkové, kteří, přišli do Cuska ve 12. století, hovořili tímto jazykem.

Původně byly jazyky kečua a aymara od sebe místně velmi vzdálené. Oblast údolí Cuska, kde žili ve 12. století Kečuové, kde se hovořilo kečujsky, a oblast jezera Titicaca, kde se ve 12. století mluvilo „aymarsky“ (respektive jazykem Tiwanacu, v incké době řekněme „jazykem Collů“) jsou od sebe poměrně vzdálené. Díky politice Incké říše (šíření jazyka kečua) a vlivem činnosti misionářů v době koloniální (působících na porobené obyvatele v jejich jazyce), se velice rozšířil jazyk kečua a oba jazyky spolu dnes sousedí.

Někteří autoři uvádějí, že kečua a aymara jsou jazyky nezávislé, jiní, že se jedná o jazyky příbuzné, které mají stejný původ. Je třeba konstatovat, že mezi jazyky existuje vzájemné přejímání slov, fonetika a gramatika jsou si blízké, oba jazyky jsou aglutinační. Nicméně existují i „odlišnosti ve shodě“ – mnohá slova stejně znějí, ale mají různý význam (František Vrhel, 1976).

Literatura

O jazyce kečua:

CUSIHUAMAN, Antonio: *Diccionario quechua Cuzco Collao*. Centro de estudios andinos Garcilaso de la Vega, Cusco, 2001.

CUSIHUAMAN, Antonio: *Gramática quechua Cuzco Collao*. Centro de estudios andinos Garcilaso de la Vega, Cusco, 2001.

HINOSTROZA, Pablo Alcócer, CARRASCO, Mauro Pérez: *Quechua*. Universidad Garcilaso de la Vega, Lima, 1990.

QUISPE, Justo Ruelas: *Hable quechua sin problemas*. Universidad nacional de San Agustín, Lima, 1994.

VRHEL, František: *Úvod do studia nativních jazyků Iberoameriky*. Praha, SPN, 1976.

O jazyce aymara (o Tíwanacu):

JORDÁN, Juan Abarracin: *Arqueología de Tíwanacu, centro Bartolomé de las Casas*. La Paz, 1999.

PONCE SANGUINÉS, Carlos: *LOS JEFES DE ESTADO TÍWANACU*. Centro de investigaciones antropológicas Tíwanacu, la Paz, 2005.

PONCE SANGUINÉS, Carlos: *Tíwanacu – su economía y tecnología, Tíwanacu y su sistema sociocultural, Tíwanacu y su fascinante desarrollo cultural, Cosmovisión y religión en Tíwanacu prehispánico (Síntesis arqueológica I. – IV.)*. Centro de investigaciones antropológicas Tíwanacu, la Paz 2003.

Jazyk quechua – kečua

Olga Vilímková

Abstrakt

Jazyk kečua je živý jazyk, kterým se mluví v andské oblasti Peru, Bolívie a Ekvádoru. Jeho slovní zásoba, gramatická pravidla, výslovnost i písemná forma jsou v různých oblastech nejednotné. Jazyk kečua je aglutinační jazyk, ke slovu nebo kořeni slova se připojují přípony a koncovky, které se mohou hromadit. Každá přípona a koncovka má vždy jeden význam – označuje např. zdvojnásobení, přivlastnění, číslo, otázku... Jazyk kečua vyjadřuje gramatické kategorie, např. u jmen číslo jednotné a množné, „pádové vztahy“, u sloves časy, způsoby... pomocí přípon a koncovek. Článek obsahuje stručný přehled gramatiky. Článek se rovněž zmiňuje o vztahu jazyků kečua a aymara.

Klíčová slova: kečua; aglutinační jazyk; Kečuové; Inkové.

The Quechua language

Abstract

The Quechua language is a life language which is used in Andes area of Peru, Bolivia and Ecuador. Its vocabulary, gramatic rules, pronontiation and a written form are diferent in various areas. The Quechua language is an aglutinative language, it means we add suffixes to the basic word which can be cumulated. Every suffix has the only one expression – it designate e.g. pet name, appropriation, number, question..... . The Quechua language express gramatic rules e.g. by nouns singular and plural, relationes pronounced by cases, verb tenses..., using suffixes. The paper contents a short review of gramatic. The article mentions the relation between Quechua and Aymara languages as well.

Key words: Quechua language; agglutinative language; the Quechua nation; Incas.